

Teodorichka Gotovska-Hentse

(Bulgaria, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences)

Bulgarian Sources on the Early Works of Pavel Josef Šafařík

Abstract: The article deals with the early years of Pavel Josef Šafařík (1795–1861) and, with the help of an early authobiography, reconstructs his first orientation to Slavic studies. The Czech scientist of Slovak origin lived in Novi Sad for 14 years (1819–1833) during which time he grew as an expert on Slavs. The author presents all the information sources about Bulgarians that the young scholar had at his disposal and traces the way they were conveyed in his scientific work. The main study of this period, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Offen, 1826), gives only brief information about Bulgarians and illustrates how poorly they were known in the West. However, as the author of this article shows, soon after the study was published, Šafařík came into contact with merchants from the Southern Bulgarian lands, and the observations on their language brought him to the assumption that the original dialect used by St. Cyril for the invention of the *Glagolitsa* could be traced to these lands. Because of political disturbances in the Balkans, Šafařík was not able to travel and prove his theory.

Keywords: Pavel Josef Šafařík, Slavic Studies, Bulgarian Studies, Glagolitsa

Теодоричка Готовска-Хенце

(България, Институт за исторически изследвания, Българска академия на науките)

Българистични източници за ранното творчество на Павел Йозеф Шафарик

Сред най-известните слависти от средата на XIX-то столетие е Павел Йозеф Шафарик (1795–1861). Роден в словашкото село Кобеляров, изследователят първоначално не осъзнава народностната си принадлежност нито благодарение на семейната си среда, нито по-късно от училище. Една непубликувана ранна биография, запазена в личния архив на учения, допринася за изясняване на свързаните с този факт причини. В нея четем:

Въпреки че родителите му са славяни и е израснал сред славяни, до шестнадесетата си година той (биографията е писана в трето лице, както тогава е било прието, бел. Т. Г.-Х.) нито познава, нито обръща внимание на своя народ и на родния си език, тъй като училищното възпитание и преподаването в Унгария по традиция бе насочено към потискане на славянската народност... (Authobiographische Skizze: 1).

С други думи – училището е главното средство за „претопяване“ на разнородното население на Кралството.

На фона на солидното класическо образование, което младежът получава, в настоящото изследване се проучват факторите, определили неговата ориентация към останалите славяни и преди всичко към българите, като се разкрива и отражението на личната българистична информация в ранното му творчество. За целта се използва ав-

тобиографията от личния архив на учения, която представя своеобразна лична самооценка, както и публикуваната и непубликуваната кореспонденция на учения от ранния му творчески период.

Ранната славистична ориентация на младежа

Шафарик получава класическо образование.¹ Нека отбележим, че още в колежа в Кежмарок, където пребивава в периода 1810-1815, се среща за първи път с руси от Подкарпатието и със сърби от Войводина, които са негови съученици. (Кулаковский 1895: 2/Kulakovskiy 1895: 2). По това време се запознава и с кирилското писмо благодарение на свой съученик сърбин. (Jirežek 1895: 397). Познанията му, свързани с кирилицата, ще оставят дълбоки следи в бъдещите научни занимания на младежа... Тук колежанинът има възможност да учи и полски език.

Представите му за езиковото родство на различните славянски народи непрекъснато се обогатяват. За това допринася и богато оборудваната училищна библиотека, в която между чешките книги и списания младежът открива и списание „Чешки известник“/ „Hlasatel český“, което през 1806-1808 г. се издава от Ян Непомук Нейедли. Тук в броя от 1806 г. Шафарик прочита патриотичната статия „За чешкия език“ на чешкия просвещенец Йозеф Юнгман, в която се възхвалява чешкият език и любовта към славянската народност. В неговата Автобиография тази статия се споменава като първоначален фактор за събуждане на „любовта му към родния език и към славянството“ (Authobiographische Skizze:1).

Под влиянието на романтизма, младото поколение се ориентира към поезията - младежът започва да пише стихове, които издава през 1814 г. под наслов „Татранска муза със славянска лира“. Освен съкровени лични преживявания, тук са включени и стихове с патриотична тематика. Същевременно младежът започва да проявява интерес към фолклора. Събрана от него народна поезия той издава съвместно с приятеля си Ян Колар (Šafárik: 1823).

Събуденият интерес към собствената народност и към славянството като цяло се задълбочава чрез запознаване с важни научни трудове на изтъкнати слависти като Бартоломей Копитар и Йозеф Добровски.² Тези си занимания Шафарик продължава и през студентските си години в Йена (1815-1817), въпреки че основните дисциплини, които изучава, са свързани с теологията и класическата филология. В университетската библиотека той издирва и събира сведения за най-старата писмена история на славянството. Езиковедските занимания на младежа са целенасочени: в отделна папка са систематизирани материали за граматическия строй на славянските езици, както и подробни бележки върху произведенията на Добровски.³ Славистичните изследвания от този период са съсредоточени предимно върху източните и западните славяни (Конев 1998: 123/Konev 1998: 123). Интересът е обусловен и от професионалното общуване

---

¹ Началното си образование завършва в Рожнява, продължава в Добшин, където натрупва основни познания по латински, немски и унгарски език. В престижния протестантски колеж в Кежмарок във Високите Карпати получава солидна подготовка по теология, философия и държавно право на Кралство Унгария, разширява познанията се в областта на класическите езици и овладява перфектно унгарски. Това предопределя и насоката на по-нататъшното му университетско образование.

² С поредицата „Славянка“ Добровски заявява амбициозното си намерение да представи славянските литератури, въпреки че все още не споменава нищо за българската литература.

³ В папката „Slavische Miscellen“ от този период, запазена и досега в личния фонд на учения, се открива един сръбски катехизис, публикуван в Тюбинген през 1561 г.

(Vežerka 1995: 233-234). Немскоезичният свят познава в известна степен литературата на западните славяни, но до средата на XIX столетие познанията му за българите са изключително фрагментарни (Франц 1960: 605-611/Frants 1960: 605-611). По силата на историческите остоятелства българите се споменават в общото описание на християнското население в Османската империя, съдържащо се в пътеписи и документални публикации (Конев 1983: 289/Konev 1983: 289).

Благодарение на немската историческа школа обаче, въз основа на класическите гръцки и латински извори, се изяснява най-ранният период от историята на българите: пътят на Аспаруховата дружина и заселването ѝ на Балканския полуостров. Това става преди всичко с трудовете на Август Людвиг Шльоцер (Schlözer 1774) и Лудвиг Алберт Гебхарди (Gebhardi 1782), в които се хвърля светлина и върху въпроса за етническият характер на старите българи. В подобен дух са и изследванията на Йохан Тунман (Thunmann 1774), въз основа на които (допълнени от тези на Гебхарди) се формира т. нар. волжска теория, представяща българите като „пославянчени татари“. И тъй като редица немските учени, между които и самият Шльоцер, работят в Русия, тази теория става се разпространена и сред тях. През XVIII в. Съществуващите преди това представи за славянската принадлежност на българите започват да избледняват и в научната общност се налага немската теория за техният етнически характер.

Нека веднага отбележим, че до началото на XIX в. дори в Русия тогавашните българи също са малко познати. Едва руско-турската война от 1806–1812 г., чиито военни действия се разгръщат и на територията на Северна България, събужда интереса на образованата публика към местното население. Измежду данните от стратегически и статистически характер, събирани за нуждите на войната, които се появяват на страниците на „Военный журнал“ и „Вестник Европы“ се поместват и сведения за броя на българското население, за техният език и вероизповедание (Достян 1981: 195-196/Dostyan 1981: 195-196). Въпреки преките контакти обаче, представата за тях като за „пославянчени татари“ продължава да доминира в научната общност и през следващото десетилетие.

За миналото и за литературното наследство на българите се натрупва богата база данни в Русия. След падането на Византия през 1453 г. православната империя се счита за нейна пряка наследница и се старее да съхрани културната традиция, в това число и тази на южните славяни. Наред с това, след османското завладяване на българските земи, много книжовници и духовници потърсват убежище в Молдова, а също така и в Русия като донасят със себе си религиозна и духовна книжнина. Румянцевият музей, Синодалната библиотека, Йосифо-Волоколамският манастир и Троицко-Сергиевската лавра съхраняват ценни паметници на старобългарската книжовност, между които напр. съчиненията на Климент Охридски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, патриарх Евтимий и много други. Немалко данни за най-старата история на южните славяни и в частност на българите са съхранени и в местната летописна традиция. В резултат от това руските учени разполагат с богата изворова база от домашни и византийски извори за българското минало. Българската проблематика е налице и в произведенията на авторите от просвещенската епоха, като М. Ломоносов, В. Татищев, А. Шчербатов, И. Болтин, а също и на Ф. Емин. Като цяло, езиковедските проучвания в Русия напредват в края на XVIII в., когато императрица Екатерина II инициира издаването на сравнителни речници на различните езици. Както е известно, в рамките на тази всеобхватна инициатива се осъществява за първи път представянето на българския език пред научната общност, благодарение на чуждестранния член на Обществото на любителите на руската словесност в Санкт Петербург – Вук Караджич (1787–1864).

Колеги - българистични информатори

След женитбата си през 1818 г., Караджич се установява трайно във Виена, където още през XVIII в., около хана на ул. „Унгаргасе“ 37 и съседните локали се формира търговска диаспора от представители на балканските народи, в това число и на българи (Данова 2003: 152-153/Danova 2003: 152-153). Именно от тях сръбският учен записва първите български народни песни, които включва в издадената през 1815 г. „Народна сръбска песмарица“ (Мурдаров 1999: 19-22/Murdarov 1999: 19-22). По-късно, в съчинението си „Додатак к Санктпетербургским сравнителним рјечницима свију језика и нарјечија: с особитим огледима бугарског језика“ (1822 г.), просветителят предлага кратки сведения за българския език и речник, представя два евангелски откъса в превод на български език и прилага 27 народни песни – достатъчно убедителни свидетелства, че става въпрос за самостоятелен славянски език със собствена граматична структура. С този си труд сръбският учен за първи път въвежда българския език и въобще информация за българите сред съвременната славистична общност (Георгиев 1979: 56/Georgiev 1979: 56). Авторът представя и някои от първите постижения на новобългарската литература. Така българската филология още със самото си зараждане става интегрална част на европейската славистична наука (Мурдаров 1999: 17/Murdarov 1999: 17).

Шафарик познава публикациите на Караджич, тъй като е близък негов приятел. Контактът им не прекъсва и след установяването на Караджич във Виена. Последният е най-компетентният съветник в професионалните занимания на словашкия си колега по отношение на българите. Въз основа на публикуваните от Караджич фолклорни образци, Шафарик опознава западнобългарското наречие. Сръбският учен разяснява топоними и граматически форми, дава информация за новоиздадени български книги. „Вук неведнъж е служил на Шафарик за осветител на българския език и книжнина“ – обобщава и проф. Ив. Шишманов (Шишманов 1897: 76/Shishmanov 1897: 76).

През 1819 г. по време на пребиваването си в Санкт Петербург, Караджич се запознава с един млад магистър по право, принадлежащ към изследователския кръг на граф Румянцев – Пьотр Кьопен (1821-1824). По това време младежът се интересува от диалектология и събира материали за руски речник (Венедиктов 1981: 215/Venediktov 1981: 215). Графът е приятел с бащата на младежа, а известно е, че по инициатива на Румянцев се разгръща огромна проучвателна дейност в различни райони на необятната империя с оглед на издаването на „Собрания государственных грамот“. При работата си учените попадат на много неизвестни документи, включително и на старобългарски книжовни паметници. От особено значение сред тях са преписите на „Шестоднева“ от Йоан Екзарх, апологията на Черноризец Храбър и пр. Благодарение на принадлежността си към този дворянския кръг младежът е в течение на новите изследвания в областта на древната ни книжовност.

Но Кьопен има и директни впечатления от българите – още по време на юношеските си години в Харков той се запознава с български изселници (Дроснева 1982: 79-80/Drosneva 1982: 79-80). Две години по-късно се отправя на дългосрочно пътуване из Европа и отново се среща с Караджич. В рамките на това пътуване (1821-1822) руснакът прекарва известно време и сред наши емигранти в Херманщат (дн. Сибиу). Въз основа на неговите „пътни бележки“, запазени в Архива на Академията на науките в Санкт Петербург, руският изследовател Г. Венедиктов реконструира точно събитията по пребиваването на младия магистър в периода от 21 юли/2 август 1822 г. до 21 август/2 септември 1822 г. и стига до заключението, че по това време Кьопен е разполагал и с българистичния труд на Караджич (Венедиктов 1981: 215/Venediktov 1981: 215). Основният интерес на Кьопен е насочен към опознаването на езика на преселниците. В

Хермандат пътешественикът се среща с наши сънародници от различни краища, т.е. говорещи различни диалекти, и сред тях начинаещият учен записва 360 думи.

По-нататък пътуването му продължава към Нови Сад, където от 1819 г. Шафарик преподава в сръбската православна гимназия. Предполага се, че именно по линия на Караджич Кьопен се свързва с Шафарик. Срещата между двамата очевидно е ползотворна, особено пък за местния учител – начинаещ славист, който получава актуална информация за нашите говори и е въведен в новостите на руската българистика. Шафарик очевидно оценява информацията, предоставена му от Кьопен, тъй като след замиванането на госта двамата започват кореспонденция, която не прекъсва, независимо от нередовната връзка и месечните закъснения.

В родината си Кьопен се утвърждава като първи учен, запознат добре с говоримия български език и първи съставител на списък от книги на новобългарски език като допълнение към вече създадения от В. Караджич (Венедиктов 1981: 213/Venediktov 1981: 213). Интересите на Кьопен са широки – той се интересува от всички славянски езици и от произведенията на задграничната славистика. Финансовата подкрепа на граф Румянцев му дава възможност да започне издаването на специализирано списание „Библиографическите листы“ със задачата да популяризира в Русия произведенията на задграничните изследователи, между които са и тези на П. Й. Шафарик и В. Караджич.

От далечния югоизточен край на империята Шафарик не прекъсва връзката си и с Караджич, при възможност двамата се срещат периодично при всяко идване на Караджич в Нови Сад. Главната цел на пътуванията е научна: в 17 православни манастира, разположени в недалечната Фрушка гора, филологът събира думи за своя речник. Там често пребивава и приятелят му, за да се запознае с богатата манастирска книжнина. През 1826 г. той прекарва доста време в „Ковил“. Следващите две години, 1827-1829, проучва книжнината в „Беочин“, после посещава „Раваница“, „Бешеново“, отново „Шишатово“, „Връдник“, „Крушедол“ и „Велика Ремета“. В изследователската си страст Шафарик е неуморен. Той посещава манастирите и през 1832 г. – т.е., само няколко месеца преди да напусне Нови Сад. Ако Нови Сад го прави съпричастен към възрожденските тежнениа на сърбите в монархията, то сремските манастири го изграждат като вещ познавач на средновековната сръбска писмена традиция. Тук започват първите му преки научни занимания с литература на кирилица.

За оформянето на младия учен като славист важна роля изиграва и близостта на гр. Карловац/дн. Сремски Карловци до Нови Сад. От 1713 г. тук се намира резиденцията на православната Сръбска архиепископия. В богатата патриаршеска библиотека се съхранява истинско богатство от стари книги, не само сръбски, но и гръцки, руски⁴, а архиепископът Стефан Стратимирович – негов близък приятел – с удоволствие му ги заема (Готовска-Хенце 2018: 63/Gotovska-Hentse 2018: 63). Ако в Йена Шафарик започва да се интересува от проблеми на славянската етнография и фолклор, то първите систематични опити в това направление се осъществяват по време на престоя му в Нови Сад (Шишманов 1897: 60/Shishmanov 1897: 60). Той събира и исторически данни за миналото както на сърбите, така и на българите. В личния му архив са запазени папки под наслов „Сърбия и България. Жупи, манастири, архиепископии“ и „Родословия на българските и сръбските царе“, които съдържат доста интересни сведения и за нашата средновековна история.

Що се отнася до земите на българите – въпреки сравнителната им географска близост, те се оказват истинска *terra incognita*.

---

⁴ Известно е, че материали за „Историята“ си тук търси и Паисий Хилендарски.

Като изключим границите и пътя от България за Цариград, всичко друго е взето от вятъра. Реки като Тиса и Лаба, а даже и Дунава, каквито в Турско просто няма, са измислени с дузини, градища има разместени с 50 мили в краища, към които съвсем не принадлежат (...) Такива са всички карти на Турция, които съм виждал в Карловци, в Петроварадин – от най-старите до най-новите, може би стотина на брой...

описва ситуацията Шафарик на приятеля си Ян Колар в писмо от 30 март 1826 (Шишманов 1897: 62-63/Shishmanov 1897: 62-63).

На помощ идва историческата география, по-специално гръцката и римската топонимия, която йенският възпитаник добре познава. И той търпеливо събира антични и средновековни местни имена – трудоемка и бавна работа, като се има предвид, че все още не съществуват систематизирани издания на исторически извори. Тези занимания не са самоцелни, а свързани с цялостното опознаване на миналото на славяните под османска власт. В писмо от 20 февруари 1826 до Ян Колар той споделя, че има намерение

малко по малко да опиша историята на славяните в Турция в политическо, църковно и литературно отношение (...) Към този труд ще приложа и картата... (Vr'atko 1874: 293).

В средата на юни 1827 г. неговата карта на Сърбия и балканската част на Турция в основни линии е завършена. Тя включва само проверени, сигурни локации в Тракия и Илирия. Работата с топонимите в същото време дава информация и за етническия характер на населението в тези земи.

Най-старите славянски поселения в Илирия и Тракия (в това число и Мизия) са неоспорими – пише той на Копитар на 22 юли 1827 г. (Burian 1931: 30).

В същото време на „южнославянски терен“ Шафарик се старае да се запознае с колкото се може повече езици/наречия⁵, да изследва връзките между тях и историческото им развитие, като същевременно издири най-старите езикови паметници и чрез тях проследи и историята на тяхната литература (Authobiographische Skizze: 4). Но интересът му не е само лингвистичен: той задълбочава изследванията си върху историческото развитие на южнославянските езици с оглед на връзката им с църковнославянския език (Готовска-Хенце 2014: 128-139/Gotovska-Hentse 2014: 128-139).

От 1823 г. нататък Шафарик систематично и целенасочено събира материали за славянската литературна история (Polívka 1895: 168). Според К. Иречек, идеята за написване на обхватно сравнително изследване се заражда под влияние на изследванията на Й. Добровски (Jirežek 1895: 401). Това очевидно е така, но не бива да се пропуска и важното обстоятелство, че за разлика от Добровски, Шафарик се оформя като учен в романтичната епоха. Начинаещият славист е силно повлиян от хердеровата парадигма за идентичност на народ и език. Според него именно езикът е първостепенното доказателство за наличието на „единен славянски народ“. Нещо повече, по това време езикът се счита за инструмент, чрез който се проявява националната „душа“. Той се схваща като „ключ“ към разгадаване на душата на народа (Žerný 2013: 18). Затова и главното внимание на младия учен е насочено преди всичко към езикознанието и литературознанието.

---

⁵ По това време се счита, че славянските народи имат един общ език, но използват различни диалекти/наречия.

„История на славянските езици и литератури по всички наречия“

Когато през 1826 г. се появява този пръв сравнителен литературен труд, авторът му си поставя доста скромни задачи – в предговора той посочва, че го е замислил като полезен наръчник за младия читател, който се интересува от славянската литература (Schaffarik 1826). Написан е обаче на немски, който по това време е езикът на образованото съсловие в неговата страна, и появата на изследването предизвиква интерес именно сред този образован кръг: предплатени екземпляри са поръчали колегите лингвисти Й. Добровски, Б. Копитар, В. Караджич, но интерес проявява и по-широк кръг от учени, тъй като проблематиката все още е слабо изследвана. Новаторски е и методът, подходът, който Шафарик използва. Той познава немската лингвистична наука, и по-специално най-новите сравнителни изследвания въз основа на санскритския език, като в своята сравнителна литературна история за първи път прилага сравнително-историческия метод по отношение на славянските езици. Благодарение на йенския възпитаник, този все още слабо познат клон на индоевропейските езици започва да се опознава в Западна Европа. По оценка на самия автор, „Историята...“ му донася „одобрението на научната публика в страната и в чужбина“ (Authobiographische Skizze: 4)⁶.

Що се отнася до съдържанието на труда, по основните въпроси за езика и литературата младият автор се придържа към вече установените в науката постановки. Славянската литературна традиция (преди всичко параграф VI и VII) е представена по схемата, позната от издадената от Й. Копитар граматика от 1808 г., а класификацията на народите се базира на схемата от Й. Добровски. Изложението представя двата основни клона на славянските езици – югоизточен и северозападен, което предопределя и структурата на изложението: в първи дял са представени църковнославянският език и литературата на руските, сръбските (заедно с католическите сърби и хърватите) и словенските (виндицките) славяни, а във втория дял – литературата на чехите, словаците, поляците, лужишките сърби (горни и долни) и на полабските славяни, като за всяко племе се дават кратки историко-етнографски обяснения. Начинаещият изследовател се придържа към мнението на Добровски по редица въпроси, вкл. за произхода на глаголицата. Проф. Й. Поливка предполага, че точно поради този респект към патриарха на славянското езиковедие, Шафарик „премълчава“ за откритите от проф. Ал. Востоков носовки в църковнославянския език и техните „препратки“ към старобългарския език (Polívka 1895: 171). Струва ми се по-вероятно обаче, че „премълчаването“ едва ли е съзнателно, по-скоро в отдалечения от центровете на науката край, начинаещият автор трудно е могъл да следи новостите в славистичните публикации, още по-слабо пък и задграничните. Така или иначе, остава фактът, че общата информираност на автора за нашата книжовна традиция, представена в параграф VIII, IX, XX, XI на изложението, е повече от оскъдна. Върховите постижения на „Златния век“ на старобългарската книжовност за автора са слабо познати. Шафарик не е осведомен нито за откриването на „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, нито на апологията на Черноризец Храбър – все находки, дали важен тласък в развитието на старобългаристиката. Това не е за учудване, като се има предвид, че младият славист няма достъп нито до руските архивохранилища, нито до изследванията на руската школа. Това се отнася и до беглото представяне на средно-

---

⁶ Още в годината на издаването Краковското университетско литературно общество избира Шафарик за дописен член, а на следната (1827) това прави и Варшавското дружество на приятелите на науката. Почетен член малко по-късно става и на Родолубивото общество при Музея на Кралство Бохемия. Членските карти на тези дружества са запазени в личния му архив.

вековната ни история, което стига до края на Второто българско царство през 1396 г. (Šafárik 1963: 211).

Факт е, че едва след завръщането си от командировка в Европа, Кьопен започва да информира Шафарик за новооткритите паметници на старобългарската култура, особено на тези, намерени в манастирите на Подмосковието (Францев/Frantsev 1901). От кореспонденцията новосадският учител научава и за основополагащия труд на известния филолог, археограф и издател на древни документи, последовател на школата на Шльоцер и член на Руманцевия кръг, Константин Ф. Калайдович (1792-1832) „Йоанн, Екзарх Болгарский“ (1824) – това пионерско за славистиката монографично изследване, което представя историята и средновековната ни литературна традиция като самостоятелен научен обект. Не случайно на автора на „Йоанн, Екзарх Болгарский“ се пада честта да бъде наречен първи руски българист (Дроснева 1992: 102). През 1827 г., благодарение на Кьопен, Шафарик се сдобива и с копие на това съчинение. Добросъвестният учен веднага се захваща да попълва пропуските си. През следващите няколко години усилено изучава труда и впоследствие използва много от информацията, за да попълни материалите си за старобългарската литература (Vechuňová 2013). Твърде скоро младият учен коригира и мнението си за броя на българите, като, въз основа на славянската топонимия в Европейска Турция, счита че те са повече от два милиона.

В изложението са представени и съвременните научни и литературни дружества, академии и музеи, т.е. институциите, които допринасят за езиковото строителство на модерния език. Те са най-развити у независимите народи, но просветен и дружествен живот в различна степен водят и западните славяни, сред които се открояват чехите. Както може да се предположи, най-онеправдани са поданиците на султана. Докато русите разполагат с 22 печатни органа, посочва авторът, при поляците те са 21, при чехите – 6. Сърбите издават 3 списания и вестници, но славяните в Османската империя нямат дори възможност да отпечатват свои книги (Šafárik 1963: 109-112). В изданието се дава конкретна информация и за най-познатите имена на писатели у тделните народи, но тя не е нито изчерпателна, нито подредена по някаква определена система. За българите обаче дори споменаването им е от основополагащо значение – благодарение на него за първи път българската литература е включена в една литературна история (Schaffarik 1826: 223-225; Георгиев 1979: 95/Georgiev 1979: 95).

По отношение на езика и числеността на българите, младият автор отново следва Й. Добровски, но използва и данните на Караджич, публикувани през 1822 г. в „Додатък към санктпетербургския сравнителен речник“. В резултат българите се оказват сред „славосърбите с византийски обряд“, тяхната численост е малко над половин милион. На българско наречие, заявява младият автор, „говорят в България и Македония около половин милион славяни“. Шафарик обаче знае за наличието на два диалекта, защото отбелязва, че

българските специалисти дават предимство на търновския диалект (може би само вариант) пред всички останали [наречия – б. м., Т. Г.-X.] (Šafárik 1963: 66, 233).

Наред с литературата, в труда си Шафарик включва информация и за фолклора, вярванията и обичаите на славяните. Сведенията по-скоро скицират основни области на духовната култура. Важното в случая е, че още с първото си изследване начинаещият славист полага в основите на оформящата се наука комплексния подход, на който остава верен в цялата по-нататъшна си научна дейност. Влиянията от страна на Хердер в този труд обаче също са от значение: те се откриват както в изтъкването на континуитета

на езика, историята и културата в бита на всеки народ, така и в подчертаването на важността от опознаване на литературната традиция на роден език (Žerný 2013: 13).

Важно събитие по отношение формирането на българската народност, на което е отделено достойно място в труда, е християнизацията. Според него тя протича по различно време при отделните етноси, като допуска, че славянските просветители Кирил и Методий имат пряко отношение към процеса (Šafárik 1963: 231). Ето какво пише на 8 април 1827 г. в писмо до Копитар:

...убеден съм, че Кирил и Методий в продължение на години [това и всички следващи подчертавания в текста са на самия Шафарик – б. м., Т. Г.-Х.] са развили широка дейност в Долна България, преди да дойдат в Панония. Там са покръстили може би още тогава силно славизираните (татарски) българи, но не и славяните, които са били отдавна християнизирани. Да, непълноправните славяни са били преди това покръстени, преди всичко в Тракия и Мизия; но във всички случаи Кирил и Методий са проповядвали сред тях и са им донесли книгите [написано още веднъж на български – „книги“, б. м., Т. Г.-Х.] на техния език (Burian 1931: 10-11).

Наистина ранната християнизация на българите е описана пространно, но на въпроса за техния етнически произход не е отделено достатъчно място в изложението. Както може да се очаква, йенският възпитаник го представя според теориите на А. Шльоцер и на Й. Тунман и приема, че уседналата в Добруджа орда е от татарски произход. Етническата принадлежност на ордата обаче не е от решаващо значение, защото, според автора, тя била скоро претопена и славянското мнозинство в държавата е предопределило характера на формиращата се народност.

Беглото представяне на „управляващата орда“ за сметка на културата маркира появата на нова тенденция в науката. През XIX в. славянските народи в преобладаващата си част са зависимо население в многонационални империи и изучаването им представя социално „разширяване“ на изследователския фокус, т.е. славистиката още при зараждането си допринася за „демократизиране“ на хуманитаристиката. По отношение на българите, Шафарик сравнително „неглижира“ приносите на управляващия чужд елит и поставя акцента върху ролята на преобладаващото славянско население при формиране на народностната култура – теза, впоследствие разработена от проф. М. Дринов (Дринов 1909: 68-69/Drinov 1909:69) и в общи линии валидна и до днес.

Разговорите с българи – от съвременните говори до най-стария книжовен език

През втората половина от престоя си в Нови Сад, начинаещият славист увеличава преките си наблюдения върху езика и културата на българите. От средата на 30-те години на XIX в. броят на нашите търговци, отсядащи временно в приграничния Нови Сад на път за Виена или Будапеща, значително нараства. Както разбира и К. Иречек от разказа на баба си Юлия, дядо му целенасочено ги посещава в странноприемниците, за да разговаря с тях, а някои кани и у дома си, за да ги разпитва по-подробно.

Като първи непосредствен резултат от разговорите си с тях Шафарик окончателно отделя езика на българите от този на сърбите (Готовска-Хенце 2010: 776/Gotovska-Hentse 2010: 776). Като съобщава за плановете си във връзка с ново, подобро и допълнено издание на своята литературна история, в писмо от 18 май 1827 г. до Ян Колар заявява:

В бъдещото издание... българите трябва съвсем да се отделят от сърбите (Vrúatko 1874: 286).

По това време само отделни учени поддържат това мнение, Шафарик определено е сред първите, които разглеждат българския език като самостоятелен. Малко преди това ученият споделя пред Копитар, че има сериозни планове да пропътува българските земи „поне до Хемус“ (Burian 1931: 4).

Търговците – в по-голямата си част от югозападните български краища – предоставят важна информация преди всичко за регионите, които населяват. Те разказват за Рилския манастир и „Перун планина“, дават информация за местоположение на определени селища и разстоянията между тях. Данните и досега са съхраняват в специална тетрадка, запазена в личния архив на учения. Е. Георгиев съпоставя бележките от тетрадката с писмата, които ученият разменя с Ян Колар, че

се вижда ясно колко много дължи Шафарик на своите лични сношения с търговците от Турция (Георгиев 1946: 45/Georgiev 1946: 45).

Така например, благодарение на разказите на Никола от Магарево, той разбира, че в Манастир, Тиквеш, Прилеп, Мъглен, Воден и пр. обитавали „чисти българи“, а един търговец от Самоков, заселен в Солун, му известява, че в Солун „и до днес почти по-голямата част от хората говорят повече български, отколкото турски или гръцки“. Тази реч се чува според него и в такива далечни краища като Дупница и Батак („Кой би помислил!“ – възкликва той), само около Разлог имало 13 „старославянски поселения“, където се говори „кирилски“, такива поселения имало и в околностите на Мелник (Шишманов 1895: 76-78/Shishmanov 1895: 76-78). С други думи, познанията на Шафарик за езика на българите започват да се обогатяват.

Но не само това. Разговорите го навеждат и на друго предположение, за което споделя отново с Ян Колар – Шафарик е открил на кой народ принадлежи първият превод на Свещеното писание (Шишманов 1895: 75/Shishmanov 1895: 75). Убеждението му, че славянският църковен език има в основата си българския солунски диалект от втората половина на IX в. нараства (Керемедчиева 2000/Keremedchieva 2000). Най-ясно мнението му по този въпрос е изложено в писмо от 28 октомври 1827 г. до Копитар: „Всичко, което досега прочетох и премислих за Кирило-Методиевия въпрос, затвърждава убеждението ми, че азбуката и езикът са славянобългарски (...) Но пак повтарям, че само историческите и езиковите аргументи ми налагат [подчертано в оригинала – б. м., Т. Г.-Х.] това и че ще се откажа [от това убеждение – б. м., Т. Г.-Х.] в мига, в който с помощта на други аргументи убедително ми се докаже противното... (Burian 1931: 39).

Това илюстрира категоричното мнение, че именно въз основа на тези говори се осъществява делото на Св. св. Кирил и Методий и че литературата, на която те полагат основите през IX в., е старобългарската литература (Георгиев 1975: 10/ Georgiev 1974: 10).

Не всички обаче споделят това убеждение – дори приятелят му Вук Караджич счита, че става въпрос за съзнателно заблуждение. В едно свое писмо от 4 ноември 1827 г., за първи път публикувано от Константин Иречек, той съветва приятеля си да не „побългарява сърбите“⁷, и да не се „заблуждава от всякакви български бакали, които, както всеки човек, обичат да размножават народа си“ (Jirežek 1895: 877). Неблагоприятната реакция на приятеля – сам познавач на българите, не стряска Шафарик и той не променя мнението си, но моли Колар да запази това негово мнение в тайна, за да му

---

⁷ „Лясковците и прищинците не са българи, а и самите видинци, чипровци и пиротчани по езика си са по-близо до сърбите, отколкото до българите, макар и да не говорят чисто ни на един език“ (Jireček 1895: 877).

спести нападите на Караджич (Vrúatko^{1874: 75}). Различните мнения по този въпрос не успяват да накърнят дългогодишното приятелство между двамата учени, съвсем по друг начин се развиват отношенията с Копитар (Burian 1931: 14-15). В кореспонденцията ясно може да се проследи как тонът на спора по този въпрос първо се втвърдява, а после става съвсем враждебен. В крайна сметка Копитар се нарежда сред малкото колеги, с които Шафарик е в лоши отношения. (Paul: 1938). Както изтъква Е. Георгиев, именно благодарение на Шафарик в научните кръгове започва да си пробива път тезата, че в основата на Кирило-Методиевото дело заляга старобългарският език и че литературата, на която те полагат основите през IX в., е старобългарска (Георгиев 1975: 10/Georgiev 1975: 10).

Както се вижда от кореспонденцията на слависта с колеги и приятели, Шафарик планира сам да събере достатъчно теренен материал, за да докаже твърденията си. На Колар доверява, че

полека-лека, тихичко се готвя да тръгна на път, щом слънцето засвети, за манастира „Св. Иван“ под „Перуна“, за да мога да реша навеки кирилския въпрос (Vrúatko 1874: 77-78).

С приятеля си – историка Франтишек Палацки, споделя своето убеждение, че след пътуването ще разполага с достатъчен материал, за да напише специално изследване върху старобългарския език (Vechuřová 1961: 71). Особени надежди възлага на

Перуновата планина в Македоно-Тракия, между Струма и Места! Надявам се, че тук ще намерим ако не нещо по-старо, то поне оригиналния текст на Кирила и Методия. Имам за това положителни доказателства и съм в дирите му... (Vrúatko^{1874: 77}).

С други думи начинаещият славист се надява, че не само ще срещне „кириловия внук“ и ще разговаря с него, но и че ще открие за науката най-ранните документи на глаголица. П. Шафарик е твърдо убеден, че най-старият славянски литературен език все още съществува като живо наречие. В писмо до Палацки от 30 декември 1831 г. пише:

Най-старите манастири са вътре в Македония, България и пр. Трябва там да се посетят Иван Рилски, Пшин, Студеница, Гюргеви Ступови, Малешево, Пиво, Морач, Дечани и пр., и пр. (Vechuřová 1961: 80-81).

Малко преди да напусне Нови Сад завинаги, той изразява до Колар убедеността си, че в македонските манастири се намират славянски ръкописи от IX и X в.

Но пътуването – не особено отдалечено в географски план – се проваля от избухването на поредната Руско-турска война и последвалите безредици в българските земи. В писмо от 29 декември 1829 г., адресирано до Фр. Палацки, той заявява, че все още има намерение да тръгне „на път за България и Македония, за православната лавра на Ивана Рилски (на планината Рила, на стария Орбел)...“ (Vechuřová 1961: 81), при все че обстановката не е съвсем спокойна. Но през следващите месеци хаосът и безредиците не само не намаляват, а се засилват. В писмото си от 22 август 1830 г. новосадският учител изразява пред Колар пълния крах на надеждите си:

Чакахме края на Руско-турската война и края на турското владичество! Сега виждаме как сме измамени. Кой би се пуснал сега между побеснелите и всичко погубващи турци?... (Vrúatko^{1874: 77}).

В крайна сметка пътуването се осуетява. През пролетта на 1833 г. П. Й. Шафарик напуска Нови Сад – завинаги. Задачата за издирването на старобългарските писмени паметници остава нереализирана.

Заклучение

Както става ясно от по-горното изложение, научният интерес към славянството се проявява рано у Шафарик, още от ученическата скамейка, под въздействие на чешката романтична литература. Класическият филолог опознава православната писмена традиция в югоизточния край на многонационалната империя и се специализира като изследовател на славянството и познавач на сръбската литературна традиция сред войводинските сърби. Първият му сериозен научен труд „История на славянските езици и литератури по всички наречия“ маркира успешния му дебют в науката. При все че информацията за началото на славистиката като наука се свързва с имената на утвърдени автори като Й. Добровски, Б. Копитар, А. Шльоцер, Й. Тунман, новаторски се оказва сравнителният подход и комплексният метод на Шафарик. От днешна гледна неговата „История...“ е сравнително изследване на отделните славянски езици и литератури, но въпреки очевидното разнообразие, славяните за Шафарик представят един народ с един език и много „наречия“.

Макар и съвсем бегло в „Историята“... му за първи път се разглежда накратко и българската литературна традиция. Главната българистична информация от този период ученият черпи от В. Караджич. Нека отбележим, че и след преместването на Шафарик в Прага, двамата продължават контактите си и размяната на научна информация, в това число и българистична. Срещата на младия новосадски учен с П. Кьопен и последвалата писмовна връзка пък го насочват към находките на богатите архивонаходища, в които се събира информация и за новостите в науката. От Прага контактите му с колегите в Русия се разширяват и задълбочават, а обмяната на книги и българистична информация става по-интензивна. Познанията на Шафарик се задълбочават и през 1848 г. той успява да реализира идеята си за специализирано изследване върху старобългарската литература.

Лингвистичните занимания на Шафарик не са самоцелни, а ориентирани към разкриване на взаимоотношенията между славянските езици и първоначалния книжовен език – старобългарския (Георгиева 1989: 21/Georgieva 1989: 21). Въпреки всички политически, географски и исторически перипетии, старобългарското литературно наследство надживява вековете като общо цивилизационно наследство за всички славяни. Именно през XIX в. се полагат основите на сериозното научно проучване на това наследство, независимо от факта, че поради оскъдните познания първоначално в славистиката преобладават догадките и хипотезите. През този период започва дейността си и Шафарик. Макар и недостатъчно обхватни от лингвистична гледна точка, преките му контакти с българите от югозападните краища затвърждават у него убеждението, че именно сред тях трябва да е съхранен живият „код“, отвеждащ към разкриването на произхода на най-стария славянски книжовен език (Готовска-Хенце: 2018/Gotovska-Hentse: 2018). Догадката му остава непотвърдена – ученият не успява да осъществи намерението си и да посети българските земи. Малко по-късно, цяла плеяда слависти, сред които Ватрослав Облак, Ватрослав Ягич и др., доказват, че в основата на първите славянски богослужбени книги е диалектът на солунските славяни, който спада към българската група на южните славяни. Това са т.нар. западнорупски български говори от околностите на Солун (Керемедчиева, 2000: 463/Keremedchieva 2000: 463), откъдето са двамата славянски Първоапостоли.

Покрай въпроса за най-старото книжовно наследство на славяните, актуален става и въпросът за етническата принадлежност на съвременните българи. При все че се откриват фрагментарни данни за тях в рамките на Османската империя, Шафарик ги определя като принадлежащи към славянското езиково семейство, защото в оформяща-

та се романтична парадигма на мислене езикът е главната определяща характеристика за народностна идентичност. Така българите биват идентифицирани с езика, а не с етническият произход на елитите си, а книжовното им наследство е в основата на всички славянски езици и литератури.

ДОКУМЕНТИ

Literární Muzeum Památník Národního písemnictví (LA-PNP) – osobní fond Pavla Josefa Šafaříka:

*Doklady vlastní

*Korespondence

ЛИТЕРАТУРА

- Burian 1931: *Burian, V. Šafarikovy dopisy slovinci Jeromiru Kopitarovi v letech 1826-1827.* Praha: Státní tiskarna.
- Bechyňová 1961: *Bechyňová V., Z. Hauptová.* Korespondence Pavla Josefa Šafaříka s Františkem Palackým. Praha: ČAV.
- Bechyňová 2013: *Bechyňová, V. Šafaříkovo studium starobulharské literatury.* – Sborník Národního muzea v Praze. Řada C – literární historie, LVIII, 1–2, 45-48.
- Венедиктов 1981: *Венедиктов, Г. К.* Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. – В: Българското възраждане и Русия. София: Наука и изкуство, 212-237. (Venediktov 1981: *Venediktov, G.K.* Parva stranitsa v istoriata na izuchavaneto na bulgarskiya ezik ot ruski ucheni. – In: Bulgarskoto vazrazhdane i Rusia. Sofia: Nauka i izkustvo, 212-237.
- Večerka 1995: *Večerka, R.* Slovanská jazykověda. – In: Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století. Praha: Izdatelstvo Historický ústav, 230-264.
- Gebhardi 1782: *Gebhardi, L.* Geschichte von Bulgarien. Leipzig.
- Георгиев 1979: *Георгиев, Е.* Основи на славистиката и българистиката. София (Georgiev 1979: *Georgiev, E.* Osnovi na slavistikata i balgaristikata Sofia.)
- Георгиева 1989: *Георгиева, Е.* История на новобългарския книжовен език. София: Издателство на БАН (Georgieva 1989: *Georgieva, E.* Istoria na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Георгиев 1946: *Георгиев, Е.* Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане. – ГСУ (Историко-филологически факултет), XLII, 1-88. (Georgiev 1946: *Georgiev, E.* Balgari i chehi v epohata na tyahnoto Vazrazhdane. – GSU (Istoriko-filologicheski fakultet), XLII, 1-88.
- Георгиев 1975: *Георгиев, Е.* Значителен принос в създаването на българското литературознание. – В: Българо-чешката дружба в литературата на XIX в. София: Издателство на БАН, 5-34 (Georgiev, 1975: *Georgiev, E.* Znachitelen prinos v sazdavaneto na bulgarskoto literaturoznanie. –In: Bulgaro-cheshkata druzhba v literaturata na XIX v. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 5-34).
- Готовска-Хенце 2010: *Готовска-Хенце, Т.* Павел Йозеф Шафарик и ролята на славистиката за духовното Възраждане на българите. – В: България – кръстопът на култури и цивилизации. Седма национална конференция с международно участие. София: Издателство на Уни БИТ, 775-782. (Gotovska-Hentse 2010: *Gotovska-Hentse,*

- T. Pavel Josef Šafařík i rolyata na slavistikata za duhovното Vazrazhdane na bulgarite. – In: Bulgaria- krastoput na kulturi i tsivilizatsii. Sedma natsionalna konferentsia s mezhdunarodno uchashtie. Sofia: Izdatelstvo UniBIT, 775-782).
- Готовска-Хенце 2014: *Готовска-Хенце, Т. П. Й.* Шафарик и дебатът на първите слависти за древнославянския книжовен език. – В: Дриновски сборник. Т. VII. София – Харков: БАН, 128-139 (Gotovska-Hentse 2014: *Gotovska –Hentse, T. P.J. Šafařík i debatata na parvite slavisti za drevnoslavyanskiya knizhoven ezik.* – In: Drinovski Sbornik. Sofia–Harkov: BAN, 128-139).
- Готовска-Хенце 2018: *Готовска-Хенце, Т.* Кирилският код: Славистиката и преоткриването на българите (до1848). София: Парадигма. ISBN 978-954-326-346-2 (Gotovska-Hentse 2018: *Gotovska-Hentse, T. Kirilskiyat kod: Slavistikata i preotkrivaneto na bulgarite (do 1848).* Sofia: Paradigma. ISBN 978-954-326-346-2).
- Данова 2003: *Данова, Н.* Иван Добровски във Виена. – Исторически преглед, LIX, №3-4, 149-196 (Danova 2003: *Danova, N. Ivan Dobrovski vav Viena.* – Istoricheski pregled, LIX, №3-4, 149-196).
- Достян 1981: *Достян, И. С.* Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. – В: Българското възраждане и Русия. София: Наука и изкуство, 193-211 (Dostyan 1981: *Dostyan I.S. Bulgarite v ruskata literatura i periodichen pechat prez parvite desetiletiya na XIX v.* – In: Bulgarskoto vazrazhdane i Rusia. Sofia: Nauka i izkustvo, 193-211).
- Дринов 1909: *Дринов, М.* Съчинения. София: Издателство на Българско книжовно дружество (Drinov 1909: *Drinov, M. Sachineniya.* Sofia: Izdatelstvo na Bulgarsko knizhovno druzhestvo).
- Дроснева 1982: *Дроснева, Е.* Пьотр Ив. Кьопен и българистиката. – Векове, VII, № 4, 78- 84 (Drosneva 1982: *Drosneva, E. Pyotr Iv. Kyopen i balgaristikata.* – Vekove, VII, № 4, 78-84).
- Дроснева 1992: *Дроснева, Е.* Аполон А. Скалковски и българите (предварителни бележки). – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. I. В. Търново: Университетско издателство, 100-128 (Drosneva 1992: *Drosneva, E. Apolon A. Skalkovski i bulgarite (predvaritelni belezhki)* – In: Bulgarite v Severното Pricher-nomorie. Vol. I. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo, 100-128).
- Жиреček 1895: *Жиреček, К.* Šafařík mezi Jihoslovany. – Osvěta: vydavá František Šimečka, XXII, № 5, 506-535.
- Керемедчиева 2000: *Керемедчиева, Сл., М.* Вачева-Хотева. Говорът на с. Зарово, Солунско. София: Микропринт (Keremedchieva 2000: *Keremedchieva, Sl., M. Vacheva-Hoteva. Govorat na s. Zarevo, Solunsko.* Sofia: Mikroprint).
- Конев 1998: *Конев, Ил.* Българското възраждане и Просвещението. Т. III, ч. I. София: Академично издателство „проф. М. Дринов“. ISBN 954-430-578-5. (Konev 1998: *Konev, Il. Balgarskoto vazrazhdane i Prosveshtenieto. Vol.I II, p. I,* Sofia: Akademichno izdatelstvo prof. M. Drinov. ISBN 954-430-578-5).
- Кулаковский 1895: *Кулаковский, П. А.* Памяти Павла Йозефа Шафарика. Санкт Петербург: Евдокимова. (Kulakovskiy 1895: *Kulakovskiy, P.A. Pamyati P. J. Šafaříka.* Sankt Petersburg: Pechatnitsa Evdokimova).
- Мурдаров 1999: *Мурдаров, Вл.* Виенската славистика и българското езиковзнание (1822-1849-1918). Пловдив: Пигмалион. ISBN 954-833-645-6. (Murdarov 1999: *Murdarov, V. Vienskata skavistika i balgarskoto ezikoznanie (1822-1849-1918).* Plovdiv: Pigmalion. ISBN 954-833-645-6).
- Paul 1938: *Paul, K.* Pavel Josef Šafařík a Bartoloměj Kopitar. Literárně historický příspěvek k charakteristice obou učenců. Praha: Academia.

- Polívka 1895: *Polívka, J. Pavel Josef Šafarik a dějiny písemnictví slovanského.* – Český Časopis Historický, I, № 3, 166-182.
- Thunmann 1774: *Thunmann, J. Untersuchungen über die Geschichte der östlichen Europäischen Völker.* Leipzig.
- Франц 1960: *Франц, В.* България и немската литература към средата на XIX в. – В: Сборник в чест на Марин Дринов. София: Издателство на БАН, 605-611 (Frants 1960: *Frants, V. Bulgaria i nemskata literatura kum sredata na XIX v.* – In: Sbornik v chest na Marin Drinov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 605-611).
- Францев 1901: *Францев В.А.* К переписке П. Й. Шафарика с П. И. Кеппеном. Санкт Петербург: Придворная печатница (Frantsev 1901: *Frantsev V. A. K perepiske P. J. Shafarika s P. P. Keppenom.* Sankt Peterburg: Pridvornaya pechatnitsa).
- Šafárik 1823: *Šafárik P. J., J. Kollár.* Písň světské lidu slovanského v Uhřích. I. 1823, II, 1827.
- Schaffarik 1826: *Schaffarik, P. J.* Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Offen.
- Šafárik 1963: *Šafárik, P. J.* Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí. Bratislava: SAV.
- ШИШМАНОВ 1895: *Шिशманов, Ив.* Личните отношения на Павла Йосифа Шафарика с българите. – Български преглед, II, №12, 74-86. (Shishmanov 1895: *Shishmanov, Iv.* Lichnite otnosheniya na Pavla Josefa Shafarika s balgarite. – Balgarski pregled, II, №12, 74-85).
- ШИШМАНОВ 1897: *Шिशманов, Ив.* Бележки за България в ръкописното наследство на Павла Йосифа Шафарика. – Български преглед, IV, №1, 58-78 (Shishmanov 1897: *Shishmanov, Iv.* Belezhki za Balgaria v rakopisnoto nasledstvo na Pavla Josefa Shafarika. – Balgarski pregled, IV, №1, 58-78).
- Schlözer 1774: *Schlözer, A. L.* Allgemeine nordische Geschichte. Aus den neuesten und besten Schriftstellern nach eigenen Untersuchungen beschrieben. Halle.
- Černý 2013: *Černý, M. P. J.* Šafařík a V. Hanka – dva obrozenecké typy. – In: Sborník Národního Muzea v Praze. Řada C- literární historie LVIII, 1-2, 9-19.
- Vrt'atko 1874: *Vrt'atko, A.* Dopisy Pavla J. Šafaříka Janu Kollárovi. – Časopis Českého Musea. Praha: Nakladatelství Národního Musea. XLII, 3, 278-299, 414-425.